

УДК 159.923.2:316.647.5

В. А. ЛЯПУНОВАкандидат педагогічних наук, доцент
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького**ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ТОЛЕРАНТНОСТІ**

Статтю присвячено аналізу психологічної структури толерантності. Основний психологічний зміст толерантності як інтегрованої якості особистості може бути подано як мінімум у п'яти базових вимірах. Розкрито сутність основних вимірів толерантності: особистісного, когнітивного, вербального, емоційного та поведінкового. Особистісний вимір толерантності складають цінності, смисли, особистісні установки.

Толерантність у когнітивному вимірі полягає в усвідомленні та прийнятті людиною складності, багатовимірності життєвої реальності й варіативності її сприйняття, розуміння і оцінювання різними людьми, а також відносності та суб'єктивності свого бачення, неможливості зведення всього різноманіття точок зору до загальної істини. Вербальний вимір – передбачає знання мовних і культурних особливостей адресата повідомлення і повагу до них, а також побудову своєї вербальної й невербальної поведінки відповідно до цих знань.

Толерантність в емоційному вимірі проявляється, насамперед, у здатності до емпатії.

Поведінковий компонент включає толерантну поведінку в напружених ситуаціях (при зіткненні думок або оцінок), вміння домовлятися (узгоджувати позиції, досягати компромісу).

Всі ці компоненти є підґрунтям для розробки змісту виховних дій педагога.

Ключові слова: психологічні складові толерантності, особистісний, когнітивний, емоційний, вербальний, поведінковий виміри.

Формування толерантності й потреби дотримання прав людини – одне з головних завдань підготовки сучасного педагога. І хоча терпимість необхідно виховувати з дитячого віку в сім'ї та в закладах освіти різного рівня, саме в педагогічних навчальних закладах украї важливо повною мірою розгорнути таку підготовку сучасного педагога, яка б спиралася на формування у нього толерантної поведінки й визнання прав людини. В силу своїх функціональних обов'язків педагог покликаний виховувати у дітей толерантність як одну з базових якостей особистості. Для розробки системи цілеспрямованих виховних дій з метою вдосконалення процесу формування толерантності дітей старшого дошкільного віку необхідним є визначення психологічних вимірів толерантності як інтегративної особистісної якості. Це зумовлює потребу опису психологічного змісту основних компонентів, які входять до структури толерантності.

Толерантність як психологічну категорію у світовій дослідницькій практиці вивчають порівняно недавно (G. Allport, A. Асмолов, С. Бондирева, С. Братченко, К. Роджерс, Г. Солдатова та ін.). В українській психологічній науці цю тему активно почали вивчати тільки в останні десятиліття. Зазначеній темі приділено увагу в працях В. П. Андрущенко, І. І. Бега, О. А. Гри-

ви, Л. І. Залановської, Ю. В. Годорцевої, О. В. Швачко та ін. Але для політичної та освітньої основ української держави ці нечисленні психологічні дослідження вже сьогодні є значущими і виступають як вихідні положення багатьох програм, спрямованих на становлення моральної системи виховання особистості в міжособистісному просторі, а також для розробки системи підготовки фахівців, здатних формувати толерантну особистість.

Метою статті є висвітлення найважливіших психологічних вимірів толерантності, які є пріоритетними як у дослідженні, так і в розвитку толерантності особистості, розкриття психологічного змісту кожного з компонентів структури толерантності.

У науковій літературі мають місце різні погляди на толерантність. Її аналізують з огляду на притаманну їй багатогранність: як повагу й визнання рівності, відмову від домінування та насильства, визнання багатомірності й розмаїття людської культури, норм, вірувань та відмову від зведення цього розмаїття до якогось одного погляду. Розгляд різних підходів до розуміння толерантності також свідчить, що вона трактується як важлива соціальна цінність, норма соціального життя, принцип людських взаємин і поведінки, особиста якість.

Як зазначає Л. І. Залановська, “із психологічного погляду толерантність – це здатність особистості в комунікативних ситуаціях не збігання думок, оцінних суджень, поведінки, вірування тощо управляти зниженням чутливості до об’єкта, що відбувається завдяки механізмам терпіння (співробітництва, взаємодії, поблажливості, компромісів)” [4, с. 118].

На думку Ю. В. Годорцевої, формувати толерантність і потребу дотримання прав людини необхідно з огляду на розуміння феномена толерантності як якості особистості та її ставлення до дійсності, яке розгортається на підставі знань, мотивів і способів дії [7, с. 6].

Сучасні дослідники А. Г. Асмолов, Г. Л. Бардієр, С. К. Бондирєва, С. Л. Братченко, Л. І. Залановська, Клепцова, М. В. Клімова, М. П. Мчедлов, Т. Н. Чекмарьова та інші розглядають толерантність як інтегративну якість особистості. При побудові концепції формування толерантності одним з принципових вихідних положень, на думку всіх дослідників цієї проблеми, є визнання багатоаспектності та неоднорідності психологічного змісту толерантності. Це передбачає, що неможливо повністю описати толерантність, спираючись лише на одне поняття, тільки в одному вимірі. Водночас, захоплення різноманітними типологіями, класифікаціями та аналітичним “препаруванням” збільшує небезпеку підходу “колекціонування”, нагромадження “переліку ознак” тощо. Тому зупинимося на основних, найважливіших психологічних вимірах толерантності, які є пріоритетними як у дослідженні, так і в розвитку толерантності особистості.

Для описування складних психологічних процесів і явищ (наприклад, спілкування) традиційно використовують тріаду компонентів – когнітивний, емоційний та поведінковий. З’явилися спроби застосування цієї схеми і для толерантності. Н.О. Асташева [6, с. 41] виділяє також у струк-

турі толерантності як психосоціальної характеристики особистості три підсистеми:

1) когнітивну – знання людини (поняття про толерантність, процеси, що характеризуються толерантною спрямованістю, уявлення про власне життя);

2) емоційну – відносно стійкі почуття людини до об'єктів, що виражаються в емоційній оцінці (емоційно-ціннісне ставлення до людей, чужої думки, етнічних питань, своїх почуттів);

3) діяльну – схильність до того чи іншого типу соціальної поведінки, основою якого є розуміння та співпраця.

Однак для зрілої толерантності вирішальним є усвідомлений ціннісний вибір людини та спосіб її взаємовідносин зі світом, тому не можна обмежуватися лише трьома вимірами толерантності – необхідно додати ще один (найважливіший) компонент, який умовно можна назвати “особистісний компонент” або, точніше, – особистісний вимір толерантності.

У загальному вигляді основний психологічний зміст цих вимірів можна описати таким способом.

Особистісний вимір толерантності включає в себе насамперед ціннісно-сміслову систему, в якій центральне місце посідають: цінність поваги людини як такої, цінності права і свободи людини, рівноправ'я людей щодо вибору світогляду та життєвої позиції, цінність відповідальності за власне життя та її визнання за кожною людиною.

Особистісний відносно всіх інших компонентів можна розглядати як “системоутворювальний чинник”, який зумовлює і інтегрує дію всіх інших “периферійних” психологічних складових толерантності. Це дає змогу розрізнити толерантність як змінний стан і як стійку особистісну позицію. Витоком особистісної основи толерантності є толерантне (шанобливе) ставлення до самого себе. Все це має безпосереднє відношення до сфери освіти та особистості педагога, дає змогу визначити вихідну позицію і стратегію вирішення проблеми “педагогічної інтолерантності” – гармонізації самооцінки і “Я-концепції” педагогів, зміцнення їх прийняття та поваги самих себе. Без конструктивних змін на глибинному особистісному рівні всі спроби “прищепити” толерантні навички носитимуть характер поверхневого “косметичного ремонту” [2, с. 132].

Толерантність у когнітивному вимірі полягає в усвідомленні та прийнятті людиною складності, багатовимірності життєвої реальності та варіативності її сприйняття, розуміння й оцінювання різними людьми, а також відносності, неповноти та суб'єктивності (щонайменше – часткової) свого бачення, неможливості зведення всього різноманіття точок зору до загальної істини. Толерантність у когнітивному вимірі найяскравіше проявляється саме в ситуаціях суперечностей (при розбіжності думок, зіткненні поглядів тощо) і дає змогу розглядати їх як прояв плюралізму, багатства індивідуального сприйняття та інтерпретації. Когнітивна інтолерантність – навпаки, виходить з позиції наявності “норми”, “відповідності правильно-

му” тощо, і тому відкидає саму можливість множинності поглядів, зводячи будь-які розбіжності між поглядами й оцінками різних людей до “відхилення”, помилок або навіть навмисної протидії. Толерантність, таким чином, означає ще й таку важливу якість, як здатність людини до розбіжності в думках зі співрозмовником, “когнітивний конфлікт” не переводити в “конфлікт міжособистісний”, а інтолерантність, навпаки, веде до переростання однієї суперечності у інше.

Здавалося б, педагог як інтелігентна людина з вищою (зазвичай) освітою цілком у змозі усвідомити й прийняти складність і багатогранність світу, проте найчастіше він опиняється під владою жорстких стереотипів, рольових установок та освітніх стандартів. У таких випадках виховання зводиться до декларування “непорушних істин”, відповідно, від вихованців потрібні не роздуми, а точне “відтворення зразків” – вимовленого педагогом або написаного в книзі. Саме така позиція несе в собі великий потенціал розвитку нетерпимості й веде до переростання майже будь-якого розходження в думках у міжособистісний конфлікт.

Когнітивні аспекти толерантності включають у себе й відповідну інформованість, знання на цю тему. Проте дуже легко впасти в “ілюзію навчання” і звести все лише до такого простого й звичного способу “педагогічного вирішення” проблем. Враховуючи велику спокусу й уже наявний досвід спроб “НАТРЕНУВАТИ” педагогів на толерантність, навчити їх вимовляти “правильні слова” тощо, С. Л. Братченко [3, с. 73] вважає за доцільне ввести ще один умовний компонент толерантності – вербальний. Якщо когнітивний компонент передбачає реальну зміну сприйняття, розуміння, мислення, інтерпретації в напрямку реалізації принципів толерантності, то вербальний компонент обмежується лише “знанневою складовою”. Це найбільш простий та поверхневий вимір толерантності, який може свідчити про знайомство людини з ідеями толерантності й здатності більш-менш виразно розповісти про це. На цьому рівні більшість педагогів цілком у змозі “продемонструвати” необхідну толерантність – але це ще нічого не скаже про їх готовність слідувати відповідним принципам на практиці.

Толерантність в емоційному вимірі проявляється, насамперед, у здатності до емпатії. Встановлення емоційного контакту між співрозмовниками сприяє створенню більш довірливої і безпечної атмосфери спілкування – і таким чином знижує напруженість і можливість загострення відносин, конфронтації і суперництва. Повноцінна емпатія – безцінна й у цьому значенні по суті своїй толерантна. Емоційна складова толерантності має особливе значення завдяки тому, що саме в цьому вимірі комунікативної ситуації співрозмовники навіть при різних поглядах мають можливість знайти щось спільне, відновити розрив людських зв’язків, який багато в чому й робить людей роз’єднаними та налаштованими один проти одного. Окрім того, саме перебування людини в стані емоційного контакту з іншими, “практика” емпатії, сприяє розвитку у неї більш тонкої чутливості до ню-

нсів внутрішнього життя, що дасть змогу побачити й зрозуміти його глибину, багатовимірність, неоднозначність. Таке розуміння – важливе “щеплення” проти інтолерантності.

Емпатія педагога до дитини є не тільки однією з форм прояву поваги, а й індикатором його повноцінної особистісної включеності в спілкування, своєрідною “роботою над собою” в непростому процесі виховання та розвитку дітей [5, с. 108]. Особливою складовою емоційного компонента може бути особливий вид емоційної стійкості – “афективна толерантність” (Г. Крісталл), зміст якого полягає в здатності справлятися з емоційною напругою, з терпінням ставитися до складних і неприємних переживань, тривою – без того, щоб пригнічувати або спотворювати їх. Інший аспект цього виду толерантності пов’язаний з терпимим ставленням до різних (у тому числі яскраві, індивідуальні, незвичні форми) емоційних проявів інших людей. Розвинена афективна толерантність дає змогу краще усвідомлювати як власні емоційні стани, так і переживання інших людей, не драматуючись та не приписуючи їм негативного змісту. На жаль, в українській освітній системі нормою є адміністративний тиск і практично відсутня турбота про емоційне здоров’я самого педагога, тобто те, що можна було б назвати “гігієною педагогічної праці”. Ігнорування і придушення емоційної сфери веде до емоційної інтолерантності педагогів, а це, у свою чергу, – до емоційного вигорання, а згодом і до майже неминучої професійної деформації значної частини педагогів [8, с. 71].

Поведінковий компонент є найвидимішою частиною “айсберга толерантності” та традиційно привертає особливу увагу як при діагностиці, так і при навчанні. До поведінкової толерантності входить велика кількість умінь і навичок, наприклад:

- вміння толерантно висловлюватись і захищати власну позицію як точку зору (“Я-висловлювання” та інші комунікативні техніки);
- готовність толерантно ставитися до висловлювань інших (уважно слухати й сприймати думки та оцінки інших людей як прояв їхньої точки зору, що має право на існування – незалежно від ступеню розходження думок);
- здатність до “взаємодії людей з різним мисленням” та вміння домовлятися (узгоджувати позиції, досягати компромісу);
- толерантна поведінка в напружених ситуаціях (при зіткненні думок або оцінок) [9, с. 46].

Останнє заслуговує особливої уваги, оскільки саме такі ситуації важливих зустрічей з іншими – лакмусовий папір для толерантності. Все це передбачає, по-перше, що для педагога важливо опанувати толерантні способи дії, не допускати в поведінці неповагу, нетерпимість (у літературі наведено списки “толерантних та інтолерантних дій” педагогів, у тому числі й у напружених, конфліктних ситуаціях, які в педагогічній роботі неминучі), а по-друге, що поведінковим навичкам толерантності можна й потрібно вчитися.

Т. Н. Чекмарьова припускає, що формування толерантності у людини проходить ряд стадій і умовно виділяє рівні прояву толерантності: 1) когнітивний (знаннєвий) – знання дитиною або дорослим основних законів або правил людського спілкування, поняття і принципів толерантності; 2) емоційно-оцінний – усвідомлення того, що світ неоднорідний і різноманітний; необхідне; визнається право на відмінність; 3) поведінково-рефлексивний – стійкий прояв толерантності в поведінці в різних ситуаціях, на основі поваги іншої людини як особистості, її прав; критичне ставлення до себе, своєї поведінки, самооцінювання, самоаналіз, рефлексія [9, с. 39].

Толерантність не є механічним результатом дії певних “факторів” (внутрішніх або зовнішніх) як таких; справжня толерантність – це прояв свідомого, осмисленого й відповідального вибору людини, її власної позиції та активності з побудови певних відносин. У складній структурі толерантності її психологічним підґрунтям та ключовим виміром є особистісний вимір толерантності – цінності, смисли, особистісні установки.

Толерантність розглядають з позиції різних філософських і психологічних підходів. Сьогодні в літературі переважають біхевіоральний (при якому толерантність розглядається, насамперед, як особлива поведінка людини) і когнітивний (коли толерантність в основі своїй має знання і раціональні доводи) підходи. З екзистенційно-гуманістичної точки зору повноцінна, зріла толерантність – неодмінно усвідомлена, осмислена й відповідальна. Така толерантність не зводиться до автоматизму, до простих стереотипних дій – це цінність і життєва позиція, реалізація якої в кожній конкретній ситуації має певний сенс і вимагає від суб’єкта толерантності пошуку цього сенсу і відповідального рішення.

Екзистенційно-гуманістичний підхід виходить з визнання вирішальної ролі особистості в будь-якій здійснюваній нею діяльності. На думку А. Г. Асмолова, при всій очевидній і вельми суттєвій ролі соціальних норм, суспільних ідеалів, ідеологічних і професійних вимог тощо – не можна заперечувати прагнення й можливість кожної конкретної людини у своїх діях орієнтуватися також (а іноді – насамперед) на власні цілі, цінності, пріоритети. З цих позицій толерантність розуміють не як непорушне правило або готовий до вживання рецепт, і тим більше не як примусову вимогу під загрозою покарання, а як вільний і відповідальний вибір людиною “ціннісного толерантного ставлення до життя” [1, с. 7]. Зокрема, для педагога толерантність – це особлива якість його “способу буття”, а не тільки вимога професійної ролі або комунікативна навичка.

Головні питання полягають не в тому, “чому я проявляю толерантність?” а “в ім’я чого, заради чого я дію толерантно, які цінності я відстоюю і який для мене в цьому сенс?!”. Від відповідей на ці екзистенційні питання залежить справжня суть тих чи інших дій людини. З цієї точки зору “вимушену” толерантність (так само як “вивчену”, “скопійовану” та інші види толерантності “в пасивному стані”) – тобто неосмислену, неприйнятну як цінність і невідповідальну – необхідно розглядати як псевдо-толерант-

ність (а можливо – інтолерантність, замасковану під соціально-бажані форми). Саме тому толерантність не може бути гарантована ні знаннями-уміннями-навичками, ні набором тих чи інших “психічних рис”, ні зовнішніми умовами як такими.

Самі по собі толерантні відносини не дано людині від природи, а закладено – так само, як у гуманістичному трактуванні людини, в ній закладено можливість, потенціал реалізації здорового й конструктивного задатку, який актуалізується не тільки за певних умов, а й при відповідних зусиллях самої людини. За зовнішніми умовами й внутрішніми передумовами повинна проявитись смислова і інша активність людини, її вільне й відповідальне самовизначення в кожній конкретній життєвій ситуації. Звідси впливає ще один важливий для розуміння толерантності наслідок: толерантність – це особливий принцип існування того Світу, який людина будує на основі розуміння і прийняття множинності й різноманіття буття і визнання неминучості співіснування відмінностей. Усвідомлення багатства й сили різноманіття навколишнього світу робить багатшим і різноманітнішим життя людини.

Висновки. Психологічний зміст толерантності не може бути зведений до окремої властивості чи характеристики, оскільки це складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, що має кілька “базових вимірів”. Основний психологічний зміст толерантності як інтегрованої якості особистості може подано як мінімум у п’яти базових вимірах: – особистісному, когнітивному, вербальному, емоційному та поведінковому. Всі ці компоненти повинні стати підґрунтям для розробки змісту виховних дій педагога.

Подальшого дослідження потребують питання визначення критеріїв прояву толерантності як у вихованців, так і у самих педагогів.

Список використаної літератури

1. Асмолов А. Г. Толерантность от утопии к реальности / А. Г. Асмолов // На пути к толерантному сознанию. – Москва : Смысл, 2000. – 256 с.
2. Бондырева С. К. Толерантность (введение в проблему) / С. К. Бондырева, Д. М. Колесов. – Москва ; Воронеж : МОДЕК, 2003. – 240 с.
3. Братченко С. Л. Психологические основания исследования толерантности в образовании / С. Л. Братченко // Педагогика развития: ключевые компетентности и их становление. – Красноярск, 2003. – С. 104–117.
4. Залановська Л. І. Толерантність як психологічне явище: теоретичний аспект / Л. І. Залановська // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПНУ, 2013. – Т. XIII. – Ч. 6. – С. 118.
5. Клепцова Е. Ю. Терпимое отношение к ребенку: психологическое содержание, диагностика, коррекция : учеб. пособ. / Е. Ю. Клепцова. – Москва : Академический проект, 2005. – 192 с.
6. Маслова Г. Г. Воспитание толерантности как фактор развития личности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Маслова Галина Геннадьевна. – Псков, 2006. – 234 с.
7. Тодорцева Ю. В. Педагогіка толерантності : метод. рекоменд. / Ю. В. Тодорцева. – Одеса : СВД Черкасов М.П., 2004. – С. 6.
8. Толерантность / под ред. М. П. Мчедлова. – Москва : Республика, 2004. – 416 с.

9. Чекмарева Т. Н. Толерантность – поиск мира и согласия в межличностном взаимодействии / Т. Н. Чекмарёва. – БрГУ, 2011. – 170 с.

Стаття надійшла до редакції 22.08.2015.

Ляпунова В. А. Психологические измерения толерантности

Статья посвящена анализу психологической структуры толерантности. Основной психологический смысл толерантности как интегрированного качества личности может быть представлен как минимум в пяти базовых измерениях. Раскрывается сущность основных измерений толерантности: личностного, когнитивного, вербального, эмоционального и поведенческого. Личностное измерение толерантности составляют ценности, смыслы, личностные установки.

Когнитивное измерение толерантности состоит в осознании и принятии человеком сложности, многомерности жизненной реальности и в вариативности её восприятия, понимания и оценивания разными людьми, а также в относительности и субъективности собственного восприятия, невозможности сведения всего этого разнообразия точек зрения к единой истине. Вербальное измерение предполагает знание речевых и культурных особенностей адресата сообщения и уважение к ним, а также построение своего вербального и невербального поведения в соответствии с этими знаниями.

Толерантность в эмоциональном измерении проявляется, прежде всего, в способности к эмпатии.

Поведенческий компонент включает толерантное поведение в напряжённых ситуациях (при столкновении мнений или оценок), умение договариваться (согласовывать позиции, достигать компромис).

Все эти компоненты являются основой для разработки содержания воспитательных воздействий педагога.

Ключевые слова: *психологические составляющие толерантности, личностное, когнитивное, эмоциональное, вербальное, поведенческое измерения.*

Lyapunova V. Psychological Dimensions of tolerance

This article analyzes the psychological structure of tolerance. The main psychological meaning of tolerance as an integrated personality trait can be represented by at least five basic dimensions. The essence of the main dimensions of tolerance, personal, cognitive, verbal, emotional and behavioral in particular, is defined. It is noted that personal measuring of tolerance, such as values, meanings, attitudes are a psychological basis and a key dimension in the complex structure of tolerance.

Tolerance in a cognitive dimension means awareness and assumption by a human the complexity and multidimensionality of living reality and variability of its perception, understanding and evaluation by different people. It also means relativity and subjectivity of personal vision, inability to put the whole variety of standpoints together to the total truth. Verbal dimension requires knowledge of language and cultural peculiarities of the addressee of the message. It also requires respect for them and constructing their verbal and nonverbal behavior according to that knowledge. Tolerance in an emotional dimension is manifested primarily in the capacity for empathy.

The behavioral component includes skills to speak tolerantly and to defend their own position or point of view and at the same time commitment to a tolerant attitude to the statements of others (irrespective of the differences of opinion), the ability to negotiate (to coordinate positions, to reach a compromise), tolerant behavior in stressful situations (under the collision of opinions or estimates).

All of these components are the basis for the development of the content of teacher's educational influences.

Key words: *psychological components of tolerance, personal, cognitive, emotional, verbal, behavioral dimensions.*